

## Sud-lingvistik ekspertizada semantik tadqiqot doirasida yechiladigan masalalar

Otajonova Dildor Baxtiyarovna

[princess1986@bk.ru](mailto:princess1986@bk.ru)

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,  
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada sud-lingvistik ekspertizasi doirasida semantik tadqiqotlarning roli va asosiy vazifalari tahlilga tortiladi. Huquqiy va lingvistik yondashuvlar uyg'unligi, semantik ekspertiza predmeti va metodologik usullar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ekspertiza natijalarining huquqiy ahamiyati sharhlanadi.

**Kalit so'zlar:** sud-lingvistik ekspertiza, semantik tadqiqot, huquqiy lingvistika, matn tahlili, lingvistik ekspertiza, kommunikativ semantika, tilshunoslik.

## Вопросы решаемые в рамках семантического исследования в судебно-лингвистической экспертизе

Отажонова Дилдор Бахтияровна

[princess1986@bk.ru](mailto:princess1986@bk.ru)

доктор филологических наук (PhD), доцент,  
Чирчикский государственный педагогический университет

**Аннотация.** В данной статье рассматривается роль и основные задачи семантических исследований в рамках судебно-лингвистической экспертизы. Анализируется взаимодействие правовых и лингвистических подходов, объект и методология семантической экспертизы. Также обсуждается правовое значение результатов экспертизы.

**Ключевые слова:** судебно-лингвистическая экспертиза, семантическое исследование, юридическая лингвистика, анализ текста, лингвистическая экспертиза, коммуникативная семантика, языкознание.

## Issues to be solved within the framework of semantic research in forensic linguistic expertise

Otajonova Dildor Bakhtiyarovna

[princess1986@bk.ru](mailto:princess1986@bk.ru)

doctor of philosophy in philology (PhD),  
associate professor,  
Chirchik State Pedagogical University

**Annotation.** This article examines the role and main tasks of semantic research within forensic linguistic expertise. The interaction of legal and linguistic approaches, the subject of semantic expertise, and methodological tools are analyzed. The legal significance of expertise results is also discussed.

**Keywords:** forensic linguistic expertise, semantic research, legal linguistics, text analysis, linguistic expertise, communicative semantics, linguistics.

**Kirish.** Sud lingvistik ekspertizasi atamasi o'z nomi bilan uni huquqiy va lingvistik tushunchalar chorrahasida joylashgan fanlararo fan sifatida belgilaydi. Bunday fanlararo aloqadorlik ushbu fanning huquqiy va lingvistik sohadagi o'rnini belgilovchi atama tanlashda ma'lum

qiyinchiliklar tugʻdiradi. Oʻz ishida ekspertiza uchun taqdim etilgan matnlarning lingvistik va huquqiy jihatlarini asoslab, N.A.Soliyevaning fikricha, “Sud-siyosiy-lingvistik ekspertiza maxsus turdagi harakatning belgilarini aniqlaydi – kommunikativ, yaʼni muayyan maʼnolarni ommaviy ifodalash orqali. Sud ekspertizalarini tayinlash asoslari va tartibi barcha turdagi sud ekspertizalari uchun umumiy boʻlib, Oʻzbekiston Respublikasi qonunlari bilan tartibga solinadi” (Solieva, 2015). Ilmiy doirada lingvistik va huquqiy normalarning oʻzaro taʼsirining umumiy qoidalarini qamrab oluvchi atama sifatida koʻpincha yuridik tilshunoslik tushunchasi qoʻllaniladi.

Ye.I. Galyashinaning soʻzlariga koʻra (Galyashina, 2003), lingvistik ekspertiza «sud-nutqshunoslik» deb nomlangan boshqa fanga kiritilgan. Ushbu ishda tilshunoslikning fan sifatidagi nazariy va amaliy jihatlarini oʻrtasidagi qarama-qarshilik asosida lingvistik bilimlarning yangi tarmogʻi – “sud nutqi fanini aniqlashga harakat qilingan. Darhaqiqat, lingvistik va mualliflik ekspertizalari bilan bogʻliq muammolar doirasi amaliy xususiyatga ega. Lekin amaliy tadqiqotlarda aniqlangan faktlar nazariy tilshunoslik fanning oʻzagiga kirmaydi. Biroq, lingvistik bilimlarning amaliy va nazariy sohalarining aniq heterojenligiga qaramay, ular oʻzaro bogʻliqdir.

Sud-tibbiy tilshunoslik ekspertizasining aniq mavzusi, yaʼni semantik ekspert tadqiqotlari mavzusi nutq faoliyati mahsulotlarining semantik tomonini oʻrganish orqali jinoiy, fuqarolik, arbitraj ishi yoki maʼmuriy huquqbuzarliklar toʻgʻrisidagi ish uchun muhim ahamiyatga ega boʻlgan faktlarni (faktik maʼlumotlarni) tashkil etishdir. Ekspertiza predmeti ekspertning asosiy (tipik) vazifalarini belgilaydi. Semantik ekspertiza predmetining yuqoridagi taʼrifi asosida va ekspert amaliyotini hisobga olgan holda sud-lingvistik ekspertizada semantik tadqiqot doirasida hal etiladigan quyidagi asosiy (tipik) vazifalarni aniqlash mumkin:

I. Turli darajadagi birliklarning qiymatini (maʼnosini) aniqlash: soʻzlar, iboralar, gaplar (bayonlar), matn.

II. Matnda maʼlum turdagi/tarkibdagi maʼlumotlarning mavjudligini / yoʻqligini aniqlash.

III. Mazmun ifodasida maʼnoni / shaklni aniqlash va uni maʼlum bir sinfga doirligini belgilash.

IV. Bir kontekstda boshqa matn maʼnosini yetkazishning muqobilik darajasini aniqlash (nutqiy asarlarini semantik taqqoslash).

Roʻyxatga olingan barcha turdagi vazifalar nutq faoliyati mahsulotlarining xususiyatlari va holatini semantik ekspert tadqiqoti obyekti sifatida aniqlashni oʻz ichiga oladi, yaʼni sud ekspertizasi nazariyasiga asoslanib, shuningdek tasniflash va diagnostika hisoblanadi. Ushbu muammolarni hal qilish «obyekt xususiyatlarining koʻrsatkichlari sifatida diagnostika maqsadlarida foydalaniladigan xususiyatlarni tanlash va tahlil qilishdir (Korukhov, 2012). Masalan, semantik tadqiqotlar doirasida matnning yuridik ahamiyatga ega boʻlgan maʼlum maʼnoni ifodalash xususiyati (fikr targʻiboti, harakatni asoslash, tahdid, ragʻbatlantirish va h.k.), matn holati boshqa matn mazmunini adekvat yetkazish va h.k.

Yuqoridagi vazifalarning har biri isbotlash predmeti bilan bogʻliq boʻlgan yakuniy vazifa sifatida ham, yordamchi, oraliq vazifa (muayyan vazifa, kichik vazifa) sifatida ham harakat qilishi mumkin, ularning yechimi aniq bir ekspert tadqiqotini hal qilish uchun zarur element hisoblanadi” (7, 2007). Semantik tadqiqotlarning katta qismi iyerarxik prinsip asosida qurilgan boʻlib, u obyektning tabiati, qoʻllaniladigan usullar va boshqalar bilan hal qilinadigan muammo bilan belgilanadi. Masalan, qiymatni maʼlum bir sinfga tasniflash bilan bogʻliq muammo ushbu muammoni hal qilishda hal qilinishi kerak boʻlgan bir qator boʻysunuvchi oraliq muammolarni oʻz ichiga oladi. Ushbu muammoni hal qilish jarayonida hal qilinishi kerak boʻlgan boʻysunuvchi oraliq vazifalar soni: turli lingvistik (nutq) birliklarning maʼnosini aniqlash, matnda maʼlum bir turdagi maʼlumotlarning mavjudligini / yoʻqligini aniqlash va hokazo. Demak, turli darajadagi birliklarning qiymatini (maʼnosini) aniqlashning birinchi vazifasi: soʻzlar, iboralar, jumlar (bayonotlar), matnning oʻzi diagnostik boʻlib, deyarli har bir lingvistik ekspertizada hal qilinadi, aksariyat hollarda bu oraliq, yordamchi vazifa: boshqa turdagi muammolarni hal qilishda koʻpincha turli darajadagi birliklarning qiymatini (maʼnosini) aniqlash zarurati paydo boʻladi. Shunday qilib, bunday ehtiyoj nutq predmetini

belgilashda yuzaga keladi, masalan, shaxslar guruhi, u yoki bu xususiyatga ko'ra ajralib turadi. Shuningdek, ko'pincha obyekt dialogik matn bo'lgan ekspertizadagi muammolarni hal qilish uchun dastlabki bosqichda uning semantik mazmunini aniqlash kerak.

### Asosiy qism

Turli darajadagi birliklarning qiymatini (ma'nosini) aniqlashning yakuniy vazifasi (asosan, so'zlar, iboralar, jumlar) hujjatli matnlarni tekshirishda asosan qo'llaniladi. Bunday tekshiruvlarda tilshunoslik mutaxassisining vazifalari matnda aytilganlarni aniqlash, aytilganlarning barcha mumkin bo'lgan talqinlarini xarakterlash va, leksik metodologiyaga asoslanib, ya'ni yagona to'g'ri talqinni joriy etish yoki o'zgaruvchan talqinlarning maqbulligini aniklashdan iborat. Ekspert amaliyoti shuni ko'rsatadiki, semantik ekspert tadqiqotining bu tipik vazifasi bir qator quyidagi vazifalar bilan belgilanadi:

- so'z/iboraning ma'nosini aniqlash;
- so'zlar/iboralar o'rtasida semantik aloqalarni o'rnatish;
- gap/bayonning ma'nosini aniqlash;
- sintaktik tuzilish qismlari o'rtasida semantik aloqalarni o'rnatish;
- matnning semantik mazmunini aniqlash (matn fragmenti);
- matndagi shaxs/tashkilot/shaxslar guruhi/obekt haqidagi ma'lumotlarni aniqlash.

Matnda ma'lum bir mazmundagi ma'lumotlarning mavjudligi/yo'qligini asoslashning ikkinchi vazifasi matnning mavzu mazmunini va ma'noning baholovchi tarkibiy qismini o'rganish bilan bog'liq. Ko'p jihatdan avvalgi vazifaga o'xshaydi. Ular ko'rib chiqilayotgan vazifa faqat obyekt tarkibidagi ma'noni aniklash bilan cheklanib qolmay, oshkora ma'noni uning yozishmalari/bajarilmasligi nuqtayi nazaridan, bir tomondan, sud va tergov organlariga qiziqish ma'lumotlarini, ikkinchi tomondan, ma'lum bir ekspert vazifasini yechish nuqtayi nazaridan muhim bo'lgan ma'lumotlarni o'rganishni nazarda tutadi.

Birinci holatda, bu vazifa yakuniy, mustaqildir, masalan, reklama matnlarini ekspertizadan o'tkazishda, agar matnda reklama to'g'risidagi qonun hujjatlarida taqiqlangan ma'lumotlar mavjudligini/yo'qligini aniqlash zarur bo'lganda (taqqos qilib bo'lmaydigan mezonlar bo'yicha tovarlarni taqqoslash; yoki tovarning boshqa ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilgan yoki boshqa sotuvchilar tomonidan sotiladigan muomaladagi tovarlarga nisbatan afzalliklari to'g'risida to'liq taqqoslanmaganda, reklama obyekt davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari yoki ularning mansabdor shaxslari tomonidan tasdiqlanganligi va boshqalar).

Ikkinchi holda, bu vazifa oraliq (yordamchi) hisoblanadi. Masalan, ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish bilan bog'liq holatlarda ekspert tekshiruvlarida, matnda «yekstremistik» ma'noning mavjudligi/yo'qligini joriy etish bilan bog'liq muammolarni hal qilish maqsadida, matnda ma'lum asosda aniqlangan shaxslar guruhlari, zo'ravonlik, firibgarlik, halokatli harakatlar, davlat idorasini egallab turgan shaxs to'g'risidagi ma'lumotlar mavjudligi, ma'lum bir turdagi baholash ifodalanganligi va boshqalar to'g'risidagi ma'lumotlar mavjudligini aniqlash zarur.

Uchinchi vazifa – ma'no ifodasining ma'no/shaklini aniqlab, ma'lum bir sinfga tayinlashni belgiladik. Bu vazifa tasniflash va diagnostika hisoblanadi, chunki u obyektini umumiy qabul qilingan sinfga tasniflash uchun uning xususiyatlarini (xususiyatlarini) o'rnatishni o'z ichiga oladi. Sud-lingvistik semantik ekspertizada bunday vazifalar tadqiqot jarayonida aniqlangan ma'no yoki shaklni yuridik ahamiyatga ega lingvistik shakllar yoki ma'nolarning ma'lum bir sinfga berish bilan bog'liq bo'lib, bu turdagi semantik tekshiruv vazifalari cheklangan, avtonom vazifalardan iborat. Oraliq topshiriqlar bayonotning ma'nosini yoki undagi salbiy bahoni aniqlash bilan bog'liq bo'lgan vazifalarni hal qilishdan ko'ra isbotni ifodalovchi mavzusiga yaqinroq bo'lgan faktni aniqlash bilan yakunlanadi. «Nutq» deb ataluvchi jinoyatlar va ularning obyektiv tomonining ma'lum jihatlari bilan bog'liq bo'lgan leksik/ nutq harakatlarining asosiligi yuridik ahamiyatga ega bo'lgan lingvistik shakl va ma'nolar kiradi: odobsiz shakl, faktlar va hodisalar haqidagi bayonot, fikr, taxmin, harakatga undash, harakatni oqlash, qarashlarni targ'ib qilish, inson qadr-qimmatini kamsitish va boshqalar.

Diagnostika majmualaridagi lingvistik qismlar (birinchi navbatda «qoʻzgʻatish», «tahdid») boshqa toifadagi ishlarning mohiyati oʻzgarmaganligi sababli sud-lingvistik ekspertizalarni oʻtkazishda qoʻllanilishi mumkin.

Odobsiz shaklga ega faktlar va hodisalar haqidagi bayonot, fikr, taxmin, harakatga undash, harakatni oqlash, qarashlarni targʻib qilish, inson qadr-qimmatini kamsitish mazmunidagi matnlarga nisbatan N.S.Belskaya «klonlar» atamasidan foydalanadi, bu orqali u «idrok qilish jarayonida ushbu matnlarni haqiqatda farqlashga qaratilgan boʻlmagan sunʼiy ravishda yaratilgan farqlarni kiritish uchun qayta ishlangan va ataylab buzilgan» matnlarni anglatadi (Belskaya, 2014).

Lingvistik ekspertizada ikkinchi darajali matn keng maʼnoda, yaʼni boshqa matn asosida vujudga kelgan har qanday matn sifatida qaraladi. L.Yu.Levkova taʼkidlaganidek, bu tushunchada ikkinchi darajali matnlar boshqa matnga asoslangan yoki uning asosida yaratilgan deyarli barcha matnlarni oʻz ichiga oladi, shuningdek, manbaga murojaat qiladi. Agar biz ushbu atamaning keng maʼnosida «ikkilamchi matnlarni» koʻrib chiqsak, ikkinchi darajali matnlarni asosiy matnlardan farqlash muammosi paydo boʻladi. Buni barcha matnlarning (shu jumladan ikkilamchi matnlarning) xususiyatlaridan biri ularning individualligi va oʻziga xosligi ekanligi bilan izohlash mumkin, shuning uchun asl – asosida ikkilamchi matnni yaratish nafaqat birlamchi matnni siqilgan shaklda saqlash, balki yangi matnning shakllanishi, chunki olingan maʼlumotlar qayta kodlangan (Levkova, 2010; 25).

Ekspert faoliyati shuni koʻrsatadiki, semantik ekspert tadqiqotining bu tipik vazifasi bir qator quyidagi vazifalar bilan belgilanadi:

- matnlardagi tasodif va farqlarni aniqlash;
- tasodiflarning mohiyatini aniqlash;
- bayonotni/matn/matn parchasini qayta hikoya qilishda buzilishlar mavjudligini/yoʻqligini aniqlash;
- bayonot/matn/matn parchasini keltirishda iqtibos keltirish qoidalariga rioya qilish/muvofiqlikni belgilash.

Sud-lingvistik ekspertizasi xususida soʻz borganda, uning doirasida hal qilinadigan quyidagi ayrim vazifalarni sanab oʻtish joizdir:

- munozarali matn, bayonot yoki lisoniy belgini (masalan, hujjat, gazeta maqolasi, teledastur, firma nomi, tovar belgisi va boshqalar) semantik mazmunini aniqlash maqsadida tadqiq qilish;
- munozarali matn, bayonot yoki lingvistik belgini janr, kompozitsion yoki leksik-grammatik ifoda shakli nuqtayi nazaridan oʻrganish – tijorat nomlarini (savdo nomlari, tovar belgilari, domen nomlari) oʻziga xosligi, individualligi, yangiligini aniqlash uchun oʻrganish, oʻziga xoslik, chalkashlik darajasi;
- munozarali matnning funksional va stilistik tegishliligini hisobga olgan holda, zamonaviy rus tilining meʼyorlarini qoʻllash qoidalarini professional lingvistik bilimlarga asoslangan tushuntirish;

Ushbu vazifalar roʻyxati toʻliq emas va sud amaliyotining soʻrovlariga muvofiq kengaytirilishi mumkin. Matnda mavjud boʻlgan turli darajadagi xususiyatlarni (matn, sintaktik, leksik, morfologik, morfemik, fonetik) aniqlash va baholash turli xil matn komponentlarini – denotativ, baholovchi, illokatsion, ekstralingvistik xususiyatlarni tavsiflashga yordam beradi. Bunday holda, sud-lingvistik ekspertiza rivojlanishining dastlabki bosqichida eng koʻp talab qilinadigan semantik, leksik va etimologik tahlilning anʼanaviy usullari qoʻllaniladi. Bu usullar shaʼni, qadr-qimmatini kamsitish, ishchanlik obroʻsiga putur yetkazish, haqorat va tuhmat kabi ayblovlar boʻyicha sud jarayonlarida qoʻllaniladi. Turli darajadagi matnning yuqoridagi xususiyatlarini aniqlash va baholash quyidagi usullardan foydalanishga yordam beradi:

- Auditiv perseptiv tahlil usuli. Ushbu usul yordamida suhbatning soʻzma-soʻz mazmuni (dialog, monolog, polilog) oʻrnatiladi, bu nutq yaratilgan paytdagi kommunikativ harakatning holatini qayta tiklashga imkon beradi: ishtirokchilar soni, ularning munosabatlari va rol funksiyalarini

taqsimlash; yozib olish shartlari va boshqalar. Ushbu usul ovoz va nutq orqali ma'ruzachini aniqlash muammolarini hal qilish imkonini beradi.

- Leksikografik tahlil usuli. Leksikografik ma'lumotlarni o'rganish matnni butun ekspert o'rganishning muhim tarkibiy qismidir, chunki bu lug'at manbalari bo'lib, ular yordamida voqelik va lingvistik vositalar haqida asosiy g'oyani shakllantirishga yordam beradi.

- Semantik va konseptual tahlil usullari. Semantik tahlil so'zning semantik tuzilishini ochib berishga, uni amalga oshiruvchi denotativ, belgili va konnotativ ma'nolarini oydinlashtirishga qaratilgan. Konseptual tahlil bitta belgi ostida birlashtirilgan va ma'lum kognitiv tuzilma sifatida belgining mavjudligini oldindan belgilab beradigan umumiy tushunchalarni izlash sifatida namoyon bo'ladi. Semantik tahlil so'zni tushuntirish bilan bog'liq, konseptual tahlil dunyo haqidagi bilimga o'tadi. Tushunchalar deganda dunyoning umumiy konseptual modelining bir qismini tashkil etuvchi belgilar, ong osti birliklar mazmunining tasvirlari tushuniladi (Kubyryakova, 1991).

- Semantik-sintaktik tahlil usuli so'zlar, iboralar, jumalarning ma'nolarini butun bayonot kontekstida aniqlash orqali aniqlanadi.

- Komponentlarni tahlil qilish usuli. Bu usul so'zlarning tarkibini aniqlash uchun til belgisi ma'nosining yadro qismini ajratish uchun ishlatiladi. Komponent tahlili tahlil qilinayotgan mikrotizim doirasidagi aniq lingvistik birliklar ma'nosining differensial xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Komponent tahlili tahlil qilinayotgan leksemaning yashirin konseptual qatlamining mazmuni haqidagi fikrlarni kengaytirishga yordam beradi

- So'zlarning ma'nolarida obyektiv-sezgi tajribasining ma'lum bir qismini tuzish va aks ettirish jarayonini modellashtirishga, atrofda voqelik haqidagi bilimlarni talqin qilish usullari va vositalarini aniqlashga imkon beradigan ramka tahlili usuli. Bularning barchasi kommunikativ vaziyatda tahlil qilinayotgan matnni tushunishning yashirin, yashirin mexanizmlariga yaqinlashish imkonini beradi. Ramka semantikasini tahlil qilish lingvistik ma'nolar va ulardagi bilim tuzilmalari o'rtasidagi o'zaro ta'sirning chuqur mexanizmini ochib berish orqali nutqiy fikrlash makonini malakali o'rganishning samarali usuli bo'lib xizmat qilishi mumkin (Boldyrev, 2002).

- Matnning tarkibiy tashkil etilishini tahlil qilish usuli nutq faoliyati mahsulotining tarkibiy birliklarini, ularning chegaralarini, loyihalash usullarini aniqlash va tavsiflashga asoslanadi; matnning yaxlitligi va izchilligini aniqlash.

- Matnning kommunikativ komponentini tahlil qilish usuli, bu jumalarning haqiqiy bo'linishidan iborat bo'lib, natijada bayonning mavzu-rematik tuzilishining turi aniqlanadi, matnning tematik bloklarining iyerarxik tashkil etilishi tahlil qilinadi.

- Matnni qabul qiluvchi va jo'natuvchi uchun umumiy bilim komponentini aniqlash usuli sifatida oldindan taxminlarni tahlil qilish usuli.

- Matnning turli darajalarini o'rganish orqali uning u yoki bu funksional-stilistik bog'liqligini aniqlash imkonini beruvchi funksional-stilistik tahlil usuli.

- Pragmatik tahlil usuli – bu gapning tasviriy funksiyasini va nutq aktining turini aniqlash.

- O'rganilayotgan matnning semantik-sintaktik tuzilishini belgilovchi gaplarni grammatik ma'nosini morfologik-sintaktik darajada aniqlash orqali grammatik tahlil qilish usuli.

Yuqorida nomlari keltirilgan usullar sud-lingvistik ekspertiza o'tkazish uchun mumkin bo'lgan barcha zaruriy choralarni butkul yakunlashga yetarli emas. Biroq, bunday ekspertizalarga bo'lgan ehtiyoj ortib borayotganligi sababli, sud jarayonining barcha bosqichlarida barcha ishtirokchilar uchun yagona tadqiqot usullarini ishlab chiqish zarurati ham oshib bormoqda. Umumiy talablarning yo'qligi da'vogar va javobgarlarning ekspert baholaridan norozi bo'lishiga olib keladi, buning natijasida ko'plab sud jarayonlari kechiktiriladi va keyinga qoldiriladi. Shu sababli, qarama-qarshi nutqiy vaziyatlarni ham lingvistik, ham huquqiy baholashni ifloslantiradigan sud lingvistik ekspertizasining umumiy tamoyillari va o'ziga xos usullarini ishlab chiqishga ijtimoiy ehtiyoj bor.

Hozirgi rivojlanish darajasida sud-lingvistik ekspertiza sud ekspertizasining boshqa turlari bilan chambarchas bog'liq. Buni keng qamrovli tarzda amalga oshirish mumkin:

- kompyuter va texnik tajribaga ega bo'lgan holda (masalan, agar internet saytining mazmuni, domen nomlari, kompyuter jargonlari, elektron pochta tarkibi va boshqalar tadqiqotga tortilsa);

- fonoskopik tekshirish bilan (masalan, fonogramмага yozilgan og'zaki nutq tadqiqot obyekti bo'lsa);

- muallif ekspertizasi (agar anonim yoki taxallusli yozma yoki og'zaki matnning muallifligi to'g'risida savol tug'ilsa, shuningdek, savollar plagiatga, yangi hosil bo'lgan so'zlarning etimologiyasi neologizmlarga, logoyepistemalarning muallifning o'ziga xosligi, tovar belgilari va boshqa tovar nomlari, va boshqalar.);

- qo'l yozuvi tekshiruvi (masalan, qo'lda yozilgan matnning muallifi va ijrochisi boshqa shaxslar bo'lsa);

- hujjatlarning sud-texnik ekspertizasi bilan (masalan, matnni sun'iy ravishda tuzishda shubha mavjud bo'lsa);

- sud-psixologik ekspertiza bilan (masalan, hujjatni tuzish paytida uning muallifi o'z harakatlaridan to'liq xabardor bo'lganligi va ularni boshqarishi mumkinligiga shubha tug'ilganda);

- sud-psixiatriya ekspertizasi bilan (masalan, agar o'z joniga qasd qilish to'g'risidagi yozuv muallifining aqliy qobiliyatini aniqlash va sahnalashtirishni istisno qilish kerak bo'lsa) va boshqalar.

Diniy ziddiyatlarning kuchayishi munosabati bilan birgalikda diniy va lingvistik ekspertizalar soni ortib bormoqda. "Yaqin kelajakda diniy ekspertizalarga bo'lgan ehtiyoj davom etishi (yehtimol, ortib borishi)ni hisobga olsak, diniy ekspertizani takomillashtirish va soddalashtirish dolzarb zaruratdir, ayniqsa, tegishli ijtimoiy tartib o'z-o'zidan ko'rinib turibdi", – deb yozadi Respublika ekspertiza markazining boshqarma boshlig'i (Soipov, 2020).

Lingvistik ekspertizani o'rganishning alohida yo'nalishi uning protsessual-huquqiy aspektidir. Protessual jihatdan ekspertiza maxsus bilim talab qiladigan masalalarni hal qilish uchun vakolatli shaxs (organ) (sud, tergovchi, surishtiruvchi) tomonidan tayinlanadi. Shunday qilib, ekspertiza dalil ma'lumotlarini olish usullari yoki vositalaridan biri bo'lib, agar ushbu ma'lumotni boshqa vositalar bilan olish mumkin bo'lmasa, tayinlanadi. Sud-tilshunoslik ekspertizasi - bu tadqiqot olib borish va ekspertiza tomonidan hal qilish bo'yicha maxsus bilimlarni talab qiladigan va sud, sudya, so'rov komissiyasi, tergovchi yoki prokuror tomonidan ekspertiza oldiga qo'yiladigan masalalar bo'yicha fikr bildirishdan iborat protsessual harakatdir. O'rganish natijalariga ko'ra bilimdon shaxs - ekspert qonun hujjatlarida nazarda tutilgan dalil manbalaridan biri bo'lgan ekspert xulosasini tuzadi.

**Xulosa.** Agar ekspertiza sud ajrimi yoki tergovchining buyrug'i asosida o'tkazilgan bo'lsa, ekspert ekspert xulosasi yoki ekspertlarning xulosasi (Komissiyasi) deb ataladigan hujjatni tuzadi. Bunda mazkur hujjat protsessual ahamiyatga ega – dalil manbai bo'lib, undagi faktlar dalil hisoblanadi. U tegishli protsessual qonun bilan belgilangan qoidalarga qat'iy rioya qilgan holda tuziladi.

Agar lingvistik tadqiqot yuridik yoki jismoniy shaxsning (advokatlik idorasi, advokat, fuqaro va boshqalar) xati (so'rovi) bo'yicha amalga oshirilsa, u holda tadqiqot natijalariga ko'ra boshqa har qanday nomga ega bo'lishi mumkin bo'lgan hujjat tuziladi, masalan: «Ekspert tadqiqoti akti», «Lingvistik xulosa», «Filologik tadqiqot», «Mutaxassisning xulosasi», «Bilimli shaxsning vakolatli fikri», «Mutaxassisning maslahat xulosasi» va boshqalar. Bunday holda, hujjat uni tayyorlash va bajarish qoidalarini qat'iy tartibga solmasdan qo'yilgan savollarga batafsil, asosli javob sifatida tuziladi.

Sud-lingvistik ekspertiza quyidagi tartiblarga ega:

1. Ekspert ekspertiza tayinlash to'g'risidagi qaror yoki ajrimni, shuningdek ekspertizadan o'tkazilishi lozim bo'lgan materiallarni oladi.

2. O'z oldiga qo'yilgan lingvistik ekspertiza bilan bog'liq masalalarni tahlil qiladi;

3. Keyin, ekspert unga taqdim etilgan materiallarni o'rganadi. Ushbu bosqich eng ko'p mehnat talab qiladi. Unda ekspert matnlarni o'qiydi, har bir so'z, belgining kelib chiqish xususiyatini

o'rganadi, agar qonunga xilof qilmish sodir etilganligini aniqroq aniqlash uchun zarur bo'lsa, audio va video yozuvlarni tinglaydi. Aynan shu bosqichda mutaxassis quyidagilarni amalga oshiradi:

- mualliflikni tekshirish: tilshunos butun matn bitta muallifga tegishlimi yoki faqat qaysidir qismiga tegishli ekanligini tekshiradi; matnni yozgan shaxs uning muallifimi yoki matn bir shaxsdan ko'chirilgan va boshqasi tomonidan joylashtirilganmi;

- muallifning shaxsiy xususiyatlarini: uning jinsi, yoshi, ona tili, milliy va diniy mansubligini belgilaydi;

- matndagi ekstremizmga da'vatlar, nopok xatti-harakatlar, e'tiqodi, ijtimoiy mavqei, millati boshqa shaxslarga nisbatan zo'ravonlik ko'rsatish mazmunini tasdiqlaydi yoki rad etadi;

- shuningdek, matn muallifi uni yozish paytida qanday ruhiy holatda bo'lganligi belgilanib, bu o'z navbatida, lingvistik ekspertizadan psixologik-lingvistik ekspertizaga o'tish lozimligini taqozo etadi. Ushbu bosqichda, qiyinchilik tug'ilganda, tilshunos psixologlar, filologlar, audio va video yozuvlarni tinglashda esa, logopedlar va tarjimonlardan yordam so'rashi mumkin. Ko'p hollarda, psixologlar bir qator postlarda odamning ichki muammolari yoki aqliy og'ishlarini aniqlaydilar, bu esa uni noqonuniy matn yozishga undashi aniqlandi. Biroq, istisnalar xam mavjud. Ayrim foydalanuvchilar hokimiyatni gijgijlash, inson qadr-qimmatini kamsitish, ekstremizmni targ'ib qilish maqsadida ataylab internet tarmog'ida noqonuniy postlar yozadi va e'lon qiladi. Insonning aybini to'g'ri aniqlash uchun psixologlar taklif etiladi.

Yakuniy bosqichda ekspert bajarilgan ishlar bo'yicha xulosa beradi va unga qo'yilgan savollarga javob beradi. Shunday qilib, agar ekspertiza o'tkazish to'g'risida tergovchi yoki sudning ajrimi chiqarilgan bo'lsa, u holda ekspertiza protsessual xususiyatga ega bo'ladi va qonun bilan belgilangan bir qator qoidalarini majburiy bajarishni talab qiladi. Boshqa barcha hollarda, agar tadqiqot professional bilimlardan foydalanishni talab qiluvchi advokat, jismoniy, yuridik shaxs, jamoat birlashmasi yoki tadqiqot tashabbuskori bo'lgan boshqa subyektning yozma so'rovi asosida amalga oshirilsa, bu sud-tibbiyot ekspertizasi emas, shuning uchun ish tartibi va qamoqqa olish shakli qat'iy tartibga solinmaydi. Bu maxsus bilimlardan foydalanishning protsessual bo'lmagan shakllaridan biridir, ammo kelajakda shu tarzda olingan natijalarni ish materiallariga birlashtirish imkoniyatini istisno qilmaydi. Samarali jihatda yozma xulosa shaklida rasmiylashtirilgan ekspert tadqiqoti dalil manbai bo'lib, unga boshqa dalillar qatorida sud, tergovchi, surishtiruvchi tomonidan uning ichki ishonchidan kelib chiqib baho beriladi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:**

1. Belskaya, N.S. (2014). *Primenenie analitiko-opisatel'nykh metodov v reshenii sravnitel'nykh zadach sudebnogo lingvisticheskogo issledovaniya rechevykh proizvedeniy. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 381, 5.
2. Boldyrev, N.N. (2002). *Kognitivnaya semantika: Kurs lektsiy po angliyskoy filologii* (3rd ed.). Tambov: Izd-vo Tambov. un-ta.
3. Galyashina, E.I. (2003). *Metodologicheskie osnovy sudebnogo rechevedeniya* (Doctoral dissertation). Moscow.
4. Korukhov, Y.G. (2012). *Diagnostika eksperimental'naya. In Entsiklopedicheskiy slovar' teorii sudebnoy ekspertyzy. Multimodal'noe izdanie "Sudebnaya ekspertyza: perezagruzka". Part II* (pp. 83-85). Moscow.
5. Kubyryakova, E.S. (1991). *Ob odnom fragmente kontseptual'nogo analiza slova PAMYAT'. In Logicheskiy analiz yazyka. Kul'turnye kontsepty* (p. 85). Moscow.
6. Levkova, L.Yu. (2010). *Obucheniye sozdaniyu vtorichnykh tekstov na zanyatiyakh po russkomu yazyku. Srednee professional'noye obrazovaniye*, 7, 25.
7. *Slovar' osnovnykh terminov sudebnykh ekspertyz*. (2007). Moscow: IPK RFCTSE.
8. Soipov, B.I. (2021). *Sovremennye metody osushchestvleniya religiovedcheskoy ekspertyzy materialov religioznogo soderzhaniya. In X. Sulaymonova nomidagi Respublika sud*

*ekspertizasi markazi tashkil etilganligining 70 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan Sud ekspertizasi: Kecha va bugun ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari* (pp. 30-iyun – 1-iyul 2021-yil).

9. Solieva, N.A. (2015). Obosnovanie lingvisticheskikh i pravovyx aspektov politicheskikh tekstov. In *Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi. Ekspertlar uchun uslubiy qo'llanma*. Tashkent.